

Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak

Huszár Ákos

E-mail: akos.huszar@gmail.com

Korábban az osztályszerkezet egy normatív-funkcionalista modelljére tettem javaslatot (Huszár 2013c, 2013d). Jelen dolgozatban az ehhez kapcsolódóan megfogalmazódott észrevételekre, kritikákra kívánok – némileg megkésett módon – reagálni. Mentősegemre szolgáljon, hogy az utóbbi időszak vitái több szempontból a koncepció újrarendelésére, tisztázására, illetve kiegészítésére készítettek. A következőkben először a vita kontextusát foglalom össze (I), majd a korábbi munka kérdésfeltevését, illetve célkitűzéseit igyekszem pontosítani (II). A legtöbb kritika a megközelítés normatív vonásához, illetve az osztály fogalmához kapcsolódott, ezért ezeket részletesebben tárgyalom (III–IV). A normatív-funkcionalista modellel mindenekelőtt az osztályelemzés területén belül zajló vitákhoz kívántam hozzászólni, ezek azonban nem függetlenek a társadalmi struktúra, illetve rétegződéskutatás egyéb irányzatai felől érkező kihívásoktól. A dolgozat lezáró egységében ezért ezekkel foglalkozom (V).

I.

A 2011-es népszámlálás adatain alapuló rétegződéskötet előkészítő munkálataihoz kapcsolódva indult vita az elmúlt években arról, hogy a KSH a társadalomszerkezet mely felfogását vegye alapul, s milyen kategóriákra támaszkodjon a munka során. A lényegi kérdés az volt, hogy vajon érdemes-e továbbvinni a Bukodi Erzsébet, illetve kollégái által az 1990-es évek második felében megkezdett munkát, amely egy új – illetve a nemzetközi szinten az utóbbi időszakban domináns pozíciót kivívó EGP-sémára erősen támaszkodó – társadalmi-foglalkozási rétegséma kialakításában öltött testet. A 2001-es népszámlálás adatait már ez alapján dolgozta fel a KSH (Záhonyi és Bukodi 2004). Felmerült emellett, hogy érdemes visszatérni a statisztikai hivatal korábbi, több évtizedes gyakorlatához, amikor az a Ferge Zsuzsa által kidolgozott, és az Andorka Rudolf munkáiban is központi jelentőségű munkajelleg-csoportosításra támaszkodott (Ferge 1969; Andorka 1970, 1982). A 2001-es adatközlés megtörte ezt a hagyományt. További lehetőségként az is felmerült, hogy a hazai vagy a nemzetközi szakirodalom alapján egy új megközelítés jelenjen meg a statisztikákban.

A kérdés sok tekintetben akadémiai kérdés, ami a kutatási gyakorlatban nem merül fel ilyen élesen. A hazai, illetve nemzetközi vizsgálódások több, különböző

foglalkozási sémára támaszkodhatnak, amelyek rendszerint megbízható módon teljesítik azt, ami elvárható tőlük. A vita közvetlen tétje volt azonban, hogy a népszámlálási adatokat úgy dolgozzuk fel, hogy az a lehető legnagyobb mértékben támogassa a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatással foglalkozók, illetve más területeken tevékenykedők munkáját, s adott esetben használható legyen szakpolitikai döntések megalapozásához is.¹

Korábbi munkáimban ennek szellemében tekintettem át az újabb hazai, illetve nemzetközi eredményeket (Huszár 2012a, 2013a), és vizsgáltam, hogy milyen elméleti kérdéseket és módszertani problémákat kell szem előtt tartani egy foglalkozási séma kialakításakor (Huszár 2011a, 2013b). Az általam javasolt modell – az osztályelméleti hagyományra visszanyúlva – ezekre a kérdésekre kínál alternatív válaszokat. Ez a vállalkozás a struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén az utóbbi időben megfigyelhető trendek tükrében részben divatjamúlnak tekinthető, másrészt azonban nagyon is időszerű (vö. Bartha 2013: 72–73; Tardos 2013: 92–93; Éber 2015). Egyrészt divatjamúlt, mivel az osztályelméletek az osztályok haláláról szóló téziseknek köszönhetően az utóbbi időszakban inkább defenzívában voltak, s kevesebb innovatív eredménnyel álltak elő. Másrészt azonban azt is meg kell jegyezni, hogy az 1990 utáni időszak társadalmi folyamatainak értelmezésében a kritikák ellenére mégiscsak kulcsszerep jutott az osztály fogalmának.

Ennek kapcsán elég talán csak a rendszerváltás utáni elitvitákra, illetve ezeknek a társadalomszerkezet változását érintő vonulatára utalni: többek között a menedzserkapitalizmus Szelényi, illetve kollégái által kidolgozott elméletére (Szelényi et al. 1996a, 1995b; Eyal et al. 1998), Szalai Erzsébet (2001, 2006) kettősstruktúra-elméletére, vagy az új tőkésosztály kialakulása körüli diszkussziókra (lásd pl. Csité és Kovách 1998; Kolosi 2000; King és Szelényi 2004; Kolosi és Szelényi 2010). Hivatkozhatunk továbbá a statisztikai alapú struktúra-, illetve rétegződésvizsgálatokra is, amelyek az egyenlőtlenségek növekedéséről, a társadalom polarizálódásáról, illetve az osztályszerkezet kikristályosodásáról számoltak be (lásd pl. Ferge 2002, 2006, 2010; Bukodi et al. 2005; Bukodi 2006; Kolosi és Dencső 2006; Kolosi és Keller 2010; Kolosi és Pósch 2014). E vizsgálatok mellett ráadásul az utóbbi időszakban olyan ígéretes, az osztály fogalmára irányuló elméleti-módszertani kezdeményezésekkel is találkozhattunk, amelyek hozzájárulhatnak az osztályelemzés megújításához. Ilyen kísérletnek tekinthető az Osztálylétszám-vizsgálat, amely az Egyesült Királyságban a közelmúltban végrehajtott BBC-s osztálykutatás (Savage et al. 2013) újszerű módszertanát átvéve rajzolta fel a magyar társadalom tagozódását, illetve Csizmadia Zoltán és Tóth Péter munkája, amely szintén e megközelítést követve vizsgálta Győr társadalomszerkezetét (Gfk 2014; Róbert 2015; Csizmadia és Tóth 2014). A Helyzet Műhely munkái – amelyek az osztályelemzést a világrendszer-

1 A népszámlálási kiadvány végül három megközelítés – a munkajelleg-csoportosítás, a 2001-es adatok feldolgozása során használt társadalmi-foglalkozási rétegséma, valamint a normatív-funkcionalista osztálymodell – szerint mutatja be a magyar társadalmat (lásd Huszár 2015).

elmélet perspektívájából igyekeznek kiaknázni – szintén hozzájárulhatnak az osztály fogalmának újrafelfedezéséhez (lásd Gagyi 2011; Éber 2012; Éber et al. 2014; Éber és Gagyi 2014; Éber 2015).

Az eddig idézett munkákat olyan kutatói kísérleteknek tarthatjuk, melyek a magyar társadalom szerkezetét kívánták valamilyen módon ábrázolni. Az osztályok, amelyekről beszélnek, ennyiben – Bourdieu megfogalmazását használva – pusztán papíron létező osztályok (vö. Bourdieu 1985, 2002). Valódi osztályok Bourdieu szerint akkor jöhetnek létre, ha megteremtik őket. Ha a politikai szereplők a társadalmi teret osztálykategóriák szerint osztják fel, osztályokhoz szólnak, osztályok nevében kezdenek el cselekedni, és ha ezek az üzenetek követőkre találnak. Ha tehát a társadalom tagjai egyre inkább ezen felkínált osztálykategóriák alapján ragadják meg saját társadalmi pozíciójukat, s osztálypozíciójuk hatással van gondolkodásukra, cselekvéseikre. Az utóbbi időszak eseménye, hogy az osztály fogalma nem csak az akadémiai szférában keltett vitákat, de megjelent és egyre aktívabb szerepet játszik a magyarországi közéleti diskurzusokban is. Mindez elsősorban annak köszönhető, hogy a magyarországi jobboldali ideológiában egyre inkább előtérbe került az osztályretorika. A mostani hatalom társadalmi bázisát a középosztály fogalmára utalva igyekszik körülírni, intézkedéseinek vezérfonalaként pedig a középosztály megerősítését jelölte meg. Ennek révén a nyilvánosságban megjelentek az osztályszerkezetre vonatkozó definíciós eszmefuttatások, s az elosztási kérdések is részben osztályterminusokban öltöttek nyelvi formát. Ez viszonylag új fejlemény, a rendszerváltást megelőző időszak óta nem került még ennyire előtérbe az osztály fogalma a magyarországi közéleti vitákban.

Ezek az akadémiai, illetve közéleti diszkussziók is arra utalnak, hogy a magyar társadalom egy olyan hierarchikusan tagolt társadalom, amelynek vizsgálatához az osztály fogalma fontos eszközül szolgálhat. Ennek ellenére számomra is az osztály fogalmát ért kritikák, illetve az osztályelemzés értelmének megkérdőjeleződése jelentette a fő élményt. Az utóbbi évtizedek struktúra-, illetve rétegződésirodalmának középpontjában az élethelyzetek individualizálódására, illetve a nagy társadalmi csoportok felbomlására vonatkozó megállapítások, valamint a különböző osztályalapú megközelítések kritikái álltak (lásd pl. Beck 1997, 2003; Hradil 1987; Schulze 2000; Pakulsi és Waters 1996). E bírálatok Magyarországon is megfogalmazódtak, sőt az utóbbi évek legjelentősebb, a szakma számos képviselőjének munkáját összegyűjtő kötete is azt az üzenetet közvetítette, miszerint paradigmaváltásra van szükség a struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén (Hadas 1990; Kovách 2006). Ezek a viták olyan új elméleti megközelítések, illetve innovatív módszertani eljárások létrejöttét segítették elő, mint az életstílus-, illetve miliókutatások, a kapcsolathálózati elemzések és a különböző többdimenziós rétegződésvizsgálatok. Az osztályelemzés képviselőinek a fő üzenete pedig ebben a helyzetben az volt, hogy a (foglalkozási alapú) osztálymodellek továbbra is tisztas magyarázóerővel bírnak

a számukra kulcsfontosságú területeken, mindenekelőtt a társadalmi mobilitás, illetve az anyagi életkörülmények vizsgálatakor (lásd Goldthorpe és Marshall 1992).

Az osztályelméleti hagyomány azonban nem azért kitüntetett jelentőségű számomra, mert empirikus szinten jobbnak tartom a rivális megközelítésekénél. Azért ehhez a tradícióhoz csatlakoztam, mert véleményem szerint ez a többi áramlatnál alkalmasabb a társadalmi egyenlőtlenségek kritikai felülvizsgálatára. Az osztály fogalma sohasem pusztán leíró kategóriaként működött, s az osztályelemzés kritikai irányzatai mindig magukban hordozták azt az ígéretet, hogy a regisztrálásukon túl rámutatnak az egyenlőtlenségek azon formáira is, amelyek bizonyos normatív mércék függvényében patológiaként vagy igazságtalannak tűnnek fel. Meggyőződésem, hogy az osztály fogalmának a háttérbe szorulása leginkább arra vezethető vissza, hogy az osztályelemzés kritikai ereje az utóbbi időben megkopott. Ez pedig mindenekelőtt az osztályelemzés normatív alapja tekintetében tapasztalható elbizonytalanodásnak köszönhető: nem világos, hogy a kritika milyen normatív elvekre támaszkodhat, illetve kellene támaszkodnia. A különböző neoweberiánus, illetve neomarxista osztályelméletek vagy nem is törekedtek ennek tisztázására, vagy nem bizonyultak ebben a tekintetben sikeresnek.

Az osztály fogalmához kapcsolódó kritikai erő elillanásával javarészt eltűnt az a többlet is, amit az osztályelemzés a többi megközelítésekhez képest a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatához hozzáadhat. Tulajdonképpen a legtöbb dolog, ami a mai osztálymodellek alapján a társadalom hierarchikus tagolódásról elmondható, vizsgálható egyszerűbb indikátorok, illetve statisztikai mutatók – pl. iskolai végzettség, jövedelmi decilisek, szegénységi, illetve deprivációs mutatók, egyenlőtlenségi mérőszámok stb. – segítségével is. Ennek okán, amikor munkámban egy statisztikailag mérhető osztálymodell kidolgozására vállalkoztam, azt tartottam a legfontosabb feladatnak, hogy vizsgálat tárgyává tegyük azokat a normatív elveket, amelyek az osztályelemzés bázisául szolgálhatnak.

II.

A javasolt modellel tehát egy viszonylag jól körülhatárolt, szűkebb terület, az osztályelemzés irányzatán belül zajló vitákhoz kívántam hozzászólni. Miközben a tradícióhoz tartozókkal együtt osztozom az irányzatot ért külső, a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás más áramlatai által megfogalmazott bírálatokban, munkámban mindenekelőtt a tradíció belső problémáira kívántam reagálni.² Ennek megfelelően a fő vitapartnereknek az osztályelemzés területén belül azonosítható megközelítéseket tekintettem, ezek közül is elsősorban a foglalkozási osztályszerkezet különböző mai modelljeit.

Az irányzaton belüli viták kapcsán fontos leszögezni, hogy ezek legkevesébe em-

2 Ennyiben találó Kovách Imre és kollégái megfogalmazása, a vázlat valóban a „stratifikációs ortodoxia” folytatásának lehetőségeit keresi (Kovách et al. 2015: 70; vö. Gerő és Kovách 2015).

pirikus szinten zajlanak. A foglalkozási osztályszerkezet különböző modelljeinek a szociológiai tartalma nagyon hasonló, nincsenek közöttük megdöbbentő különbségek. A használatban lévő sémák ráadásul általában rugalmasak, különböző szinten aggregálhatóak, tehát többé-kevésbé közös nevezőre hozhatók. Nincs ez másként az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modelljével sem. Ez is ugyanazokra a foglalkozási, illetve munkaerő-piaci ismérvekre támaszkodik, mint a többi, és hasonló osztálykategóriákat különít el. Bizonyos függő változók esetében lehet, hogy ennek valamivel jobb a magyarázóereje, más változók esetében viszont más modelleknek – érdemi különbség nincs közöttük.

A normatív-funkcionalista modell használata azok számára lehet különösen hasznos, akik szeretnék az alkalmazotti, illetve önálló státuszúakat egyértelműen elkülöníteni egymástól, illetve akik ez utóbbi csoportot differenciáltabban kívánják elemezni. Szintén hangsúlyos eltérés a többi mai foglalkozási modellhez képest, hogy ez a nem foglalkoztatottakat inaktív, illetve egyéb státuszuk alapján veszi számításba, és a jellemző gyakorlattól eltérően nem sorolja be őket utolsó foglalkozásuk alapján a különböző foglalkoztatottakra vonatkozó osztálykategóriákba. Ez az eljárás sem jelent azonban újdonságot, Magyarországon többek között Andorka Rudolf (1996), illetve Spéder Zsolt (2000a, 2000b) is felvetették a foglalkozási sémák ez irányú korrekciójának szükségességét. Meglepőnek pedig egyáltalán nem tekinthető egy olyan társadalomban, ahol krónikusan alacsony a foglalkoztatottak aránya.

Az irányzaton belüli vitapontok tehát nem az empirikus mérés kapcsán, hanem mindenekelőtt elméleti szinten jelentkeztek. Számomra sem a mérés kérdése volt az elsődleges, sokkal inkább az, hogy minél világosabban rögzítsem, mit is akarok mérni és miért. Fontos hangsúlyozni, hogy a foglalkozási osztálymodellekben szereplő megkülönböztetéseket mindig valamilyen előzetes, a társadalom strukturális kényszereiről alkotott elképzelés alapján határozzuk meg, nem pedig a társadalom tagjainak az egyéni jellemzői alapján tárjuk fel (vö. Huszár 2013a: 32–34).³ E modellek sikerességének első és alapvető kritériuma, hogy az alapul szolgáló elmélet konzisztens és világos legyen, ezt követően merülhet fel, hogy a mérőeszköz kialakítása során megfelelő módon operacionalizáltuk-e a kiindulópontul szolgáló elméletet. Az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modelljére vonatkozó javaslatommal az ehhez az első lépéshez kapcsolódó feladatokat igyekeztem – legalább vázlatosan – elvégezni.

Magyarországon a foglalkozási alapú statisztikai osztályozások kialakításakor kevesebb figyelmet fordítottak erre a kérdésre az utóbbi időszakban. A munka első sorban az operacionalizálás szintjén zajlott. A Tárki munkatársai a kérdést tulajdonképpen evidensnek tekintették, s az osztályszerkezetre vonatkozó vizsgálataikban csupán azt tartották fontosnak világossá tenni, hogy miként konstruálták meg a

3 A struktúráról kialakított előzetes elmélet tájékoztat arról, hogy a sémában szereplő kategóriákat milyen tekintetben szeretnénk homogénnek tudni, s ez alapján vizsgálható a séma érvényessége is (lásd ezzel kapcsolatban pl. Evans 1992; Evans és Mills 1998, 1999; Róbert 1997; Huszár 2013b). Ezzel kapcsolatban tanulságos vita alakult ki a közelmúltban végrehajtott BBC-s osztályvizsgálat kapcsán (vö. Savage et al. 2013, 2014; Mills 2014; Bánóczy et al. 2015; Róbert 2015).

mérőeszközeiket, az osztályelemzéssel kapcsolatos elméleti kérdéseket kevésbé érintették (lásd pl. Kolosi és Dencső 2006; Kolosi és Keller 2010; Kolosi és Pósch 2014). A KSH-ban zajló munka során pedig a nemzetközi, illetve hazai elmélettörténeti előzmények feltérképezése után a recepcióra került a hangsúly, s a „megfelelő elméleti alap” kérdésre a goldthorpe-i megközelítésben találták meg a választ (Bukodi et. al 2005; Bukodi 2006). A legfontosabb feladatnak ezt követően azt tekintették, hogy egy részletes és empirikusan jól alátámasztott osztályozást dolgozzanak ki a goldthorpe-i alapokon, amit aztán a 2001-es népszámlálási adatok feldolgozása során alkalmaztak is (Záhonyi és Bukodi 2004). Az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modelljét azonban éppen a goldthorpe-i elmélettel való elégedetlenség hívta életre.

John H. Goldthorpe-nak, illetve munkatársainak az elmúlt évtizedekben az osztályelemzés területén elért eredményei megkérdőjelezhetetlenek az osztályelemzés területén. Az EGP-séma kifejlesztése, az ezzel kapcsolatos elméleti, módszertani kérdések tárgyalása, illetve a modell segítségével végrehajtott vizsgálatok alapvetően hozzájárultak az osztályelemzés megújításához, professzionalizálódásához. Kétségtelen az is, hogy az EGP, illetve a goldthorpe-i elgondolások domináns pozícióra tettek szert az osztályszerkezet olyan rivális elméleteivel szemben, mint például Erik Olin Wright (lásd pl. 1980, 1997, 2005a) neomarxista, Gosta Esping-Andersen (1993) posztindusztriális vagy David Grusky neodurkheimiánus megközelítése (Grusky és Galescu 2005; Grusky és Sorensen 2005; Weeden és Grusky 2005). Az EGP-vel, illetve az alapjául szolgáló elmélettel szemben azonban alapvető kérdések vethetők fel.⁴ Ezek közül egyet emelek ki e helyütt.

Goldthorpe elméletének kiindulópontjában a munkaadók, az önfoglalkoztatók, illetve az alkalmazottak elkülönítése áll. A legnagyobb kihívást pedig az alkalmazottak differenciálása jelenti számára, amely csoport a foglalkoztatottak túlnyomó többségét teszi ki a modern társadalmakban (Erikson és Goldthorpe 1996; Goldthorpe 2007). Ezt Goldthorpe a munkaszerződések eltérő típusaira utalva teszi meg: a munkaszerződések határozzák meg az alkalmazottak munkakörülményeinek legfontosabb jellemzőit, ennyiben ezek eltérő formái egyben különböző osztálypozíciókat is rögzítenek. Kérdés az, hogy vajon miként tudunk számot adni a szerződések különböző típusairól? E probléma kezeléséhez Goldthorpe a racionális cselekvés elméletéhez folyamodik, s azt a javaslatot teszi, hogy a munkaszerződések különböző típusainak elkülönítéséhez helyezkedjünk a munkaadók pozíciójába, s az a kérdést tegyük fel, hogy a racionális, saját, illetve vállalkozása érdekeit követő munkaadó a munkavállalók különböző csoportjaival milyen szerződést köt. Tömören összefoglalva erre a kérdésre adja azt a választ Goldthorpe, hogy a munkaadó azon munkák esetében, amelyeket nehéz ellenőrizni, vagy amelyek speciális ismereteket igényelnek, inkább szolgáltatói típusú viszonyt alakít ki az alkalmazottjá-

4 Az EGP-t ért kritikákról összefoglaló módon lásd Breen (2005) munkáját.

val, ellenkező esetben viszont munkaszerződést köt, illetve léteznek természetesen köztes típusok is.

Ez az eljárás kissé zavarba ejtő. Goldthorpe ugyan leszögezi, hogy „nem [lát] okot arra, hogy a munkaadók és a munkavállalók érdekeit úgy kezeljük, mintha ezek „alapvetően harmonikusak vagy konfliktusban állók lennének” (Goldthorpe 2007: 106), és arra is utalást tesz, hogy a munkaadók számára korlátot jelent a másik szerződő fél, illetve az állam szabályozó ereje,⁵ mégis a munkaadók, illetve munkavállalók viszonyának egy teljesen aszimmetrikus felfogásából indul ki, amikor úgy véli, hogy az egyik oldal érdekkalkulációit szem előtt tartva képet alkothatunk a munkaszerződések tartalmáról. Ez az álláspont egyáltalán nem lenne meglepő, ha a kritikai tradíció valamelyik képviselőjétől hallanánk. Tulajdonképpen a különböző kritikai irányzatok Marx óta a tőkések és munkások aszimmetrikus viszonyából indulnak ki, s mint a modern kapitalista társadalmak alapvető problémáját, ezt állítják az osztályelemzés középpontjába. Ennek a viszonynak az aszimmetrikus mivoltát igyekeznek különböző elméleti alapokra támaszkodva beláttatni: többek között Marx a munkaérték-elméletre támaszkodva, Wright, illetve az analitikus marxisták pedig játékelméleti alapon. Amikor tehát Goldthorpe előfeltételezi, hogy a racionális munkavállaló nézőpontját átvéve képet alkothatunk a munkaszerződések különféle típusairól, akkor nagyon hasonló pozíciót foglal el, mint az osztályszerkezet kritikai irányzatai – anélkül azonban, hogy hozzájuk hasonlóan a nyakába venné annak a terhét, hogy igazolja kiindulópontját.

Goldthorpe ráadásul a kritikai irányzatokkal ellentétben nem jelzi a fenntartásait a munkaadók, illetve alkalmazottaik aszimmetrikus viszonyát illetően, s e kritikai él nélkül válik Goldthorpe kiindulópontja különösen zavarba ejtővé. A szerződés intézménye ugyanis a modern kapitalista társadalmak normatív önértelmezésének egyik központi eleme. Többek között erre utalva mondható el, hogy a kapitalista társadalmak feljebb valók a rabszolgamunkán vagy a feudális elnyomás különböző formáin alapuló gazdaságoknál. A szerződés e normatív értelmezés szerint mindig két, jogaik tekintetében egyenlő fél megállapodásán alapul, amelynek tartalma nem vezethető le az egyikük érdekkalkulációi alapján. Amennyiben tehát – probléma-mentes módon – abból indulunk ki, hogy ez a munkaszerződésekre nem áll, akkor a modern kapitalista társadalmak normatív alapjait vonjuk kétségbe.

Mindezt azért fontos kiemelni, hogy rögzítsük, ha Goldthorpe az osztályszerkezet kritikai irányzatai által választott utat tarthatatlannak vagy valamiképpen problematikusnak tartja, akkor eljárhatott volna másként is: komolyan vehette vol-

5 Ezt azonban a saját kérdésfeltevése szempontjából elhanyagolhatónak tartja: „Sztintén elfogadom, hogy a munkaszerződések létrehozásakor, illetve alkalmazásakor a munkaadók ugyan a kezdeményezés, de valószínűleg cselekvéseik számára korlátokat jelentenek az e kezdeményezésekre érkező – egyénileg, illetve kollektív módon kifejezett – munkavállalói válaszok, ahogy az a jogi, illetve szabályozási keret is, amelyet az állam a foglalkozási viszonyok számára létrehoz. Az efféle korlátok természete azonban a várakozások szerint térben és időben nagy változatosságot mutathat. Ennélfogva megfelelőnek mutatkozik, ha a munkavállalók – magas szinten általánosított szerződésekkel kapcsolatos problémákat érintő – cselekvéseire fókuszálok, mivel az én céloom az, hogy magyarázatot találjak azokra az átfogó valószínűségi szabályszerűségekre, amelyek a szerződések különböző formái, illetve a munka eltérő típusai közötti együtt járásban megmutatkoznak, nem pedig az e szabályszerűségektől való eltérések érdekelnek, amelyek biztosan előfordulnak” (Goldthorpe 2007: 10. lábjegyzet).

na a szerződés intézményét, illetve a hozzá tapadó normatív tartalmakat. Az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modellje pontosan ebbe az irányba indult el. A Goldthorpe-kritika nyomán nyert belátásokat igyekezett általánosítani, illetve kiterjeszteni, amikor arra tett kísérletet, hogy az osztályszerkezetet az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség intézményesített normái alapján ábrázolja.

III.

Az elmúlt időszakban megfogalmazódott kritikák java része a javaslatnak ezt az elemét érintette, s a megközelítés normatív vonásával kapcsolatban fogalmazott meg fenntartásokat. Többek között a prekariátus kiszolgáltatott helyzetére, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésére, valamint a területi, illetve globális egyenlőtlenségekre utalva fogalmazta meg Ferge Zsuzsa azt az átfogó kritikát, hogy a normatív-funkcionalista modell „ignorálja az itt és most valóságát” (Ferge 2013: 50). Bartha Eszter pedig hasonló módon a posztszocialista átmenet sajátosságait kiemelve azt az ellenvetést tette, hogy „Nem fogadom el a tézist, mely szerint a posztszocialista kapitalizmus egyenlőtlenségei összhangban vannak a társadalom által elfogadott, illetve szankcionált társadalmi normákkal” (Bartha 2013: 73).

Ferge Zsuzsa, illetve Bartha Eszter diagnózisával, amelyre bírálatukat alapozzák, nem tudok vitába szállni, megállapításaikkal javarészt magam is egyetértek. Azt gondolom azonban, hogy ezek inkább alátámasztják a munka törekvését – hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket normatív vizsgálatok tárgyává tegyük –, mintsem hogy ellentmondának neki. Ferge és Bartha továbbmentek, mint ameddig a sémáról készített vázlat el akart jutni. Elemzéseikben rámutatnak arra, hogy az általam is fontosnak tartott normatív elvek súlyosan sérülnek Magyarországon, illetve a globális világgazdaságban. Dolgozatom ezzel szemben egy alternatív osztálymodell körvonalait rajzolta meg, amelyhez nem kapcsolódtak még konkrét empirikus vizsgálatok. A modell azonban akkor éri el a célját, ha az empirikus osztályelemzésre támaszkodva eszközt kínál kritikai helyzetleírások elkészítéséhez.

E kritikák nyomán fontos világossá tenni, hogy amikor a sémában alkalmazott megkülönböztetéseket normatív kritériumokra támaszkodva indokolom meg, azzal nem azt állítom, hogy a hivatkozott normák maradéktalanul érvényesülnek Magyarországon vagy a modern világban. Hanem azt, hogy a modern társadalmak ezeket az elveket mint normatív igényeket támasztják magukkal szemben. Azt állítják magukról, hogy ezeket a normákat követendőnek tartják és érvényre akarják juttatni. Abból indultam ki, hogy minden társadalom normatív módon szabályozza a tagjai közötti egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat. Ehhez hozzátettem továbbá, hogy e normatív szabályozás hatóköre a gazdaságra is kiterjed, s ennyiben a gazdaság a társadalmi normákba beágyazottan működik. E kiindulópont megválasztása mögött egyrészt az a sejtés húzódik meg, hogy ezekre az intézményes normákra visszanyúlva a rivális megközelítéseknel világosabban és konzisztenseb-

ben definiálni tudjuk az osztályszerkezetről kialakított mérőeszközünk tartalmát. Másrészt pedig az a meggyőződés, hogy az empirikus osztályelemzésnek dolga van azzal, hogy felmérje, miként teljesülnek ezek a normatív igények.

Kérdés azonban, hogy milyen normatív elveket vegyünk figyelembe a modell kidolgozásakor. E kérdés megválaszolhatóságával kapcsolatban Ferge és Bartha is a kétségeiket fejezik ki. Ferge arra hívja fel a figyelmet, hogy „a normák idővel változnak, és nyitott kérdés, hogy e változásokat mi idézi elő”, illetve hogy „ellentétben azzal, amit Huszár tanulmánya előfeltételez, nagyon kevés dokumentumunk van arról, hogy melyek az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség közösen osztott normái” (Ferge 2013: 52, 58). Bartha pedig ezt kérdezi: „miként azonosítsunk érvényes társadalmi normákat a mai Magyarországon?” (Bartha 2014: 77).

Nincs konszenzuson alapuló definíció arról, hogy mi is tekintendő a társadalom struktúrájának, ahogy abban sincs egyetértés, hogy pontosan milyen típusú empirikus anyagra támaszkodva férhetünk hozzá. Sőt a struktúra kérdése kapcsán talán még a szokásosnál is nagyobbak a nézetkülönbségek, illetve a megközelítésbeli eltérések (vö. Kolosi 1987: 27–47). A jelen vitában mindenekelőtt azt rögzíthetjük, hogy más hagyományokhoz nyúlok vissza, mint ami Fergéhez vagy Barthához közel áll.⁶ Az is világos, hogy az általam követett irány eltérő empirikus anyag feldolgozását, illetve más típusú történet nyomon követését igényli. Nem látom be azonban, hogy miért lenne nehezebb feladat képet alkotni a társadalomban intézményesített normatív elvekről, illetve ezek változásairól, mint például a racionális foglalkoztató érdekkalkulációit kifürkészni, ahogy azt Goldthorpe javasolja. Azt pedig végképp nem gondolom, hogy az egyik módszertanilag lehetséges, míg a másik nem. Természetesen a nagyvállalkozók érdekei is változnak és változhatnak, és a különböző tőkéscsoportok érdekei is eltérhetnek, sőt szembekerülhetnek egymással. Ezek a nehézségek felvethetők mindegyik struktúramodell kapcsán, többek között a munkamegosztást meghatározó különféle dimenziók felkutatásának feladata esetében is (vö. Ferge 1969).

A normatív-funkcionalista sémában az alkalmazottak, illetve vállalkozók viszonyát illetően a vállalkozás szabadsága, a munkához való jog, illetve a szerződés normatív fogalma jut szerephez. A különböző nem foglalkoztatott, illetve inaktív csoportokat pedig a szociális jogokra utalva tartalmazza a modell. Az első szintű megkülönböztetések után az egyes csoportokat hierarchikusan tagolja a séma, ezt pedig – csoportspecifikus módon – a teljesítményelvre hivatkozva teszi. Ezekhez az

6 Mindezt rögzíthetjük Éber Márk Áron kapcsán is, hozzátéve, hogy úgy tűnik, vele a struktúra-, illetve rétegződéskutatás viszonyát illetően sem értünk egyet. Éber egyrészt a struktúrakutatást azonosítja az osztályelemzés általa vallott felfogásával, másrészt élesen szembeállítja a „pozitivistá” rétegződéskutatással (lásd Éber és Gagyai 2014). A struktúra-, illetve a rétegződéskutatás azonban nem riválisai egymásnak, sokkal inkább egymásra utalt a két terület. Egyfelől nem lehet végrehajtani egy normális rétegződésvizsgálatot anélkül, hogy ne alkotnánk képet a struktúráról, másfelől a rétegződéskutatások által felszínre hozott eredmények jelentik az egyik legfontosabb empirikus alapanyagot a struktúra vizsgálatához. Kolosi Tamás a két diszciplína viszonyát ördögi körként jellemezte (Kolosi 1987: 81–82), mivel egy időben feltételezi mindegyik a másik eredményeit. Az igazi intellektuális feladat egy olyan kutatási stratégia kialakítása, amelynek segítségével ki tudunk lépni ebből az ördögi körből. A normatív-funkcionalista modell erre tett javaslatot, amikor a struktúra felől közelítve kérdéseket fogalmazott meg a rétegződésvizsgálatok számára. Meg kell jegyezni, hogy – ahogy Tardos Róbert (2013) is rámutatott –, a funkcionalista megközelítésben további lehetőségek vannak, amit a javasolt modell nem aknázott ki.

osztályszerkezet viszonyrendszerének fő vonásait kijelölő normatív elvekhez többféle úton, különböző hagyományokra támaszkodva eljuthatunk. Teljesen elfogadom Füzér Katalin (2013) kritikáját, miszerint a dolgozatom túlzottan a honnethi megközelítéshez kapcsolódik, és érdemes volna a normatív politikai filozófia más hagyományait is bevonni az elemzésbe. Azzal is egyetértek, hogy az alkotmányon túl egyéb jogforrásokat is vizsgálat tárgyává kell tenni, és nem lehet figyelmen kívül hagyni az európai, illetve a globális kontextust sem.⁷ Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a dolgozatban előadott érvek alátámasztják az ott megfogalmazott állításokat. A dolgozatnak ugyanis nem volt célja, hogy igazolja ezeknek az elveknek a normatív helyességét, illetve hogy vizsgálja az empirikus érvényesülésüket. Azt kívánta alátámasztani, hogy a modern társadalmak ezeket az elveket mint normatív igényeket támasztják magukkal szemben. Ehhez pedig számomra Axel Honneth munkái, illetve az alkotmány nyújtották a legnagyobb segítséget.

Honneth a polgári-kapitalista társadalmakat sajátos elismerési rendeknek nevezi, s a normatív rekonstrukció módszerére támaszkodik (Honneth 2010, 2011: 14–31), amikor ezeket a szeretet, a jog, illetve a szolidaritás elveinek az intézményesülésével jellemzi (Honneth 1994, 2003, 2011). Ezen elvek kapcsán Honneth olyan normatív igényekre kíván rámutatni, amelyeket az egyének számon kérhetnek a társadalmon. Dolgozatom ezt a Honneth által kiaknázott módszert követi, s próbálja a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás területén gyümölcsözővé tenni. Ehhez Talcott Parsons jelentette számomra a legfontosabb kapcsolódási pontot, aki maga is normatív rendnek tekinti a társadalmat, s a társadalom rétegződésének a normatív aspektusát hangsúlyozza (lásd mindenekelőtt: Parsons 1940, 1970, 1997). Ezekben az elmélettörténeti előzményeken túl a dolgozat még különféle magyarországi jogforrások, mindenekelőtt a magyar alkotmány különböző időszakokban elfogadott verziói alapján kívánta alátámasztani, hogy a hivatkozott normatív elvek nem csupán a modern társadalmakban általában, de konkrétan Magyarországon is intézményesültek. Ez alapján a magyar társadalom kapcsán is elmondhatjuk, hogy ezeket a normatív elveket irányadónak tekinti, érvényre kívánja juttatni.

A séma tehát egyáltalán nem ignorálja az itt és most valóságát, csupán más kérdések megválaszolásához más empirikus anyagra támaszkodik, mint a neomarxista, illetve a noweberiánus megközelítések. Ebben az empirikus anyagban kitüntetett helye van az alkotmányos erejű jogszabályoknak. Azon túl, hogy a jogforrások hierarchiájának a csúcán állnak, ezek képezik az intézményesített normatív elvek legstabilabb, a változásoknak legkevésbé kitett szintjét. Ennyiben a struktúra fő

7 A normatív-funkcionalista modell feltételez egy politikai közösséget, amelynek tagjai számára közös problémát jelentenek a társadalom egyenlőségi, egyenlőtlenségi viszonyai, nem kötődik azonban kizárólagosan a nemzetállamokhoz. A vázlatban elővezetett gondolatmenet, illetve a hivatkozott példák kétségtelenül egy olyan kutatási program irányába mutatnak, amelynek a fókuszában az a kérdés áll, hogy a nemzetállamok miként alakítják az egyenlőségi, illetve viszonyaikat. Ezt a kérdést azonban különböző szinteken fel lehet vetni, ahogy az is vizsgálat tárgyát képezheti, hogy a globális kontextus milyen kihívásokat támaszt a nemzetállamok számára. Ebben a tekintetben Füzér Katalin (2013), illetve Éber Márk Áron (2015) megjegyzései is előremutatóak számomra, ahogy más szempontból Tardos Róbert (2015), Csizmadia Zoltán (2015), illetve Csizmadia Zoltán, Páthy Ádám, és Tóth Péter (2015) munkái is hozzájárultak a modell finomításához, illetve információkkal szolgálnak a működéséről.

vonásai, illetve történeti változásai is itt érhetőek tetten a leginkább. Ezt a magyarországi alkotmányok különböző verzióinak összevetése nyomán is megállapíthatjuk (vö. Huszár 2013c: 739–740, 2013d: 48–49).

A foglalkozási osztálymodellek jellemzője mindazonáltal, hogy ezek általában flexibilisek és több aggregáltsági szinten alkalmazhatók. Az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modelljével sincs ez másként.⁸ A hivatkozott normatív elvek csupán a viszonyrendszer fő elemeit, illetve az ez alapján adódó legfontosabb megkülönböztetéseket kívánják rögzíteni, ezen túl azonban a séma kategóriái tovább részletezhetőek, illetve összevonhatóak, sőt további normatív elvek bevonásával ki is egészíthetőek. E modellek kapcsán fontos azonban, hogy világosak legyenek a séma kibővítésének szabályai. Az osztályszerkezet normatív-funkcionalista modellje esetében az a döntő, hogy a sémában szereplő csoportokat olyan normatív kritériumok alapján különítsünk el egymástól, amelyeket a társadalom önmagára nézve irányadónak tekint.

Ezt a megközelítést annyiban tartom előremutatónak, amennyiben teret nyit az osztályalapú kritika számára. E kritika pedig azt célozza, hogy az osztályelemzés eszköztárával utánajárjunk, mennyiben képesek megfelelni a modern társadalmak azoknak a normatív igényeknek, amelyeket magukkal szemben támasztanak (vö. Huszár 2011b, 2012b). A normatív-funkcionalista sémában megjelenő megkülönböztetések ennek a feladatnak az elvégzéséhez járulnak hozzá azért, hogy három konkrét kérdésre irányítják a figyelmet: egyrészt, hogy a munkaadók, illetve alkalmazottaik mennyiben tekinthetők egyenrangúnak a munkaszerződés tartalmának meghatározásakor, másrészt, hogy az egyes osztályok között mutatkozó vertikális egyenlőtlenségek mennyiben vezethetők vissza teljesítménybeli különbségekre, harmadrészt pedig, hogy mennyiben érvényesülnek a társadalom tagjainak a szociális jogai. Az osztályelemzés relevanciája megítélésem szerint úgy szerezhető vissza, ha empirikus vizsgálatok segítségével utánajárunk, hogy a modern társadalmakban, illetve Magyarországon milyen válasz adható ezekre a kérdésekre.

Ezek a kérdések egyáltalán nem eredetiek és korántsem újak, a mai foglalkozási osztálymodellek azonban nem, vagy csupán korlátozott mértékben alkalmasak ezek vizsgálatára. A normatív-funkcionalista modell azonban éppen azért úgy épül fel, ahogy felépül, hogy ezek megközelíthetőek legyenek az osztályelemzés számára. Egyrészt, a szerződés normatív fogalmára utal többek között Durkheim (2001: 351–389), amikor a tőke és munka erőviszonyának egyenlőtlenségét a társadalmi munkamegosztás természetellenes formájának tartja. Szintén a szerződés normatív fogalmára támaszkodik Kis János az általános kizsákmányolástól megkülönböztetett speciális kizsákmányolás esetének meghatározásakor. Speciális kizsákmányo-

8 A vázlatban bemutatott séma például még nem bontotta tovább a munkanélkülieket, illetve a különböző inaktív csoportokat, a későbbi elemzések azonban már részletesebb verziókra támaszkodnak (lásd Huszár 2014, 2015). Korábban jeleztem, hogy a közalkalmazottak, köztisztviselők, illetve kormánytisztviselők a rájuk vonatkozó sajátos normatív szabályozás okán akár önálló kategóriaként is megjelenhetnek (Huszár 2013c: 734, 2003d: 41). A közmunkások hasonló esetet képviselnek. E csoport az utóbbi években tömegessé vált, s a közmunkások helyzetét szintén speciális, a munka törvénykönyvét felülíró jogszabályok határozzák meg, ami e kategória önálló szerepeltetését is indokolta teheti.

lásról eszerint akkor beszélünk, ha a munkaszerződést nem tisztességes szabályoknak megfelelően kötötték, hanem ennek során a tőkés dominanciája érvényesül (lásd Kis 1993: 279–288). Durkheimet David Grusky és kollégái újra felfedezték az osztályelemzés számára, neodurkheimianus mikroosztály-megközelítésük azonban az életműnek nem ezen a vonalán indult el (lásd Grusky 2005). Arról már volt szó, hogy Goldthorpe miként gondolkodik a munkaszerződésről, ezen a ponton ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a szolgáltatói osztály koncepciója még a foglalkoztatók, illetve alkalmazottak világos elkülönítését is eltünteti az EGP sémából. Másrészt, a meritokrácia, illetve a teljesítményelv kérdése az osztályvizsgálatok központi problémája (lásd Róbert 2002). Jellemző azonban, hogy ez a kérdés mindenekelőtt az intergenerációs mobilitás vizsgálatok, az esélyegyenlőség problémájának felvetése révén kerül elő és nem az osztályok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek kapcsán, vagy általánosságban a munkaszerződés tartalmára vonatkozóan. E kérdésköröket akkor lehet közvetlen módon összefüggésbe hozni a meritokrácia problémájával, ha világos képet alkotunk arról, hogy a sémában szereplő osztálykategóriák egymáshoz való viszonya mennyiben és milyen vonatkozásban tekinthető hierarchikusnak. Harmadrészt, szintén régi kérdés, hogy a szociális jogok elismerése milyen hatást gyakorol az osztályszerkezetre (vö. Marshall 1992; Castel 1998). Ezt a problémát különösen éles módon veti fel Esping-Andersen a jóléti államok különböző típusait vizsgáló munkája (Esping és Andersen 1990), elemzéseinek a középpontjába azonban a modernizáció, illetve a posztindusztriális fejlődés kérdéskörét állítja (Esping és Andersen 1993). Az osztályvizsgálatok figyelmét pedig végképp eltéríti a kérdéstől a foglalkozási osztálymodellek készítésének az a gyakorlata, hogy a nem foglalkoztatottakat utolsó foglalkozásuk, illetve munkaerő-piaci jellemzőik alapján besorolják a különböző foglalkozási kategóriákba.

A jelen megközelítés által javasolt kritika – formáját tekintve – nem az osztályelemzés marxi hagyományát követi és általánosságban rendszerkritikusnak sem tekinthető. Marx a polgári társadalom bírálata nyomán jutott el a kapitalizmus osztályalapú kritikájához (Marx 1957, 1975), a normatív-funkcionalista modell azonban éppen a polgári értékeket, illetve az ezekre ráépülő szociális jogokat teszi a kritika bázisává. Nem is rendszerkritikáról van szó, mivel nem valamilyen külső nézőpontot foglal el, hanem a polgári-kapitalista társadalmakban intézményesült, e társadalmakban jelen lévő normatív elvekre hivatkozik. Ha ezeket elvetjük vagy túl akarunk lépni rajtuk, azt kell meggondolnunk, hogy mi marad, illetve mit rakhatunk a helyükbe. Mi lehet az alternatívája a munkaadók, illetve munkavállalók közös megegyezésen alapuló együttműködésének, mi marad akkor, ha nem ismerjük el a társadalom tagjainak a szociális jogait és mit tehetünk az egyenlőtlenségek teljesítményalapú igazolásának helyébe?

A megközelítés mindazonáltal nem áll ellentétben, sőt nyitott a rendszerkritikus irányzatok felé, amennyiben a modern társadalmakban elismert normatív elvek érvényesülését különböző rendszerproblémák gátolják. A normatív-funkcionalista

modell tulajdonképpen ebből a szempontból üres, mivel miközben az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség intézményesített normatív elvei alapján írja körül a sémában szereplő kategóriákat, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, nem fogalmaz meg tartalmi állításokat arról, hogy milyen folyamatok, illetve milyen tényezők sértik, illetve sérthetik ezeket a normákat. Ennek felderítését az empirikus vizsgálatokra hagyja. Abból indul ki, hogy az osztálymodell kialakításához nem a kapitalizmus vagy a világrendszer kizsákmányoló jellegéről kell átfogó elméletet alkotnunk, hanem olyan sémát kell létrehozni, amely segítségével vizsgálhatók az erre vonatkozó hipotézisek, illetve más tényezők hatása is.⁹

IV.

A bírálatok következő sora az osztály fogalmához kapcsolódott. Ferge Zsuzsa jegezte meg, hogy az osztály fogalmával érdemes óvatosabban bánni, kétséges, hogy mennyiben jogosult ezt a különféle foglalkozások aggregálása nyomán meghatározott csoportokra vonatkozóan alkalmazni (Ferge 2013: 56–58). Éber Márk Áron (2015) pedig nyomatékosan emellett érvel, hogy a sémában megkülönböztetett kategóriákat valójában rétegeknek kellene hívni.

Az osztály fogalmával szemben többszörös bizalmatlanság van Magyarországon. Egyrészt azon kutatók esetében, akik az osztályok haláláról szóló tézisek szellemében végzik a vizsgálataikat, érthető, hogy megkérdőjelezzék a fogalom használhatóságát. Másrészt azonban – részben az államszocialista ideológia két osztály-, egy rétegmodelljétől való távolságtartásukat kifejezve, részben a marxista konnotációk miatt – a hagyományos foglalkozási modelleken alapuló megközelítés hazai képviselői is tartózkodnak attól, hogy az általuk vizsgált csoportokat osztályoknak nevezék. Jóindulatúan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy fogalmi sokszínűség uralkodik a területen. Az angolszász gyakorlattal szemben, amely domináns módon a 'class', illetve 'class analysis' terminusát használja a megközelítés, illetve az ezáltal használt kategóriák megjelölésére (lásd Wright 2005a), a magyar szociológiában igen sokféle megnevezéssel találkozhatunk. Ferge Zsuzsa (1969) munkajelleg-csoportoknak nevezimások gyakran hívják őket emellett társadalmi-foglalkozási csoportoknak, foglalkozási csoportoknak, foglalkozási rétegeknek vagy egyszerűen rétegeknek is (lásd pl. Bukodi 1999, 2005). Természetesen az osztály, illetve foglalkozási osztály kifejezés sem idegen, Róbert Péter például elsősorban az osztály fogalmára támaszkodik, illetve emellett érvel (Róbert 1997, 1999: 87, 2009), ahogy Kolosi és kollégái is ezt használták utóbbi munkáikban (lásd pl. Kolosi és Dencső 2006; Kolosi és Keller 2010; Kolosi és Pósch 2014). Mindazonáltal az látszik, hogy Magyarországon az

9 Magától értetődő, de talán nem fölösleges megjegyezni (vö. Éber 2015: 125–129), hogy ezek a vizsgálatok természetesen támaszkodhatnak statisztikai, illetve statisztikán túli eszközökre is. Ahogy más területeken, itt is kérdéseket fogalmazunk meg, állításokat teszünk, s ezeket a rendelkezésre álló források alapján igyekszünk eldönteni, illetve alátámasztani. Természetesen az a jó, ha minél kiterjedtebb, s minél többfajta – kvalitatív és kvantitatív – empirikus anyagra támaszkodunk. Ahol például rendelkezésre állnak statisztikák, azokat érdemes megnézni. Ahol pedig nincsenek vagy elégtelenek, ott érdemes újakat, jobbakat készíteni. Nem azért, mert ezek minden kérdésre válaszolnak, hanem azért, mert hozzásegíthetnek a dolog megértéséhez.

'osztály' továbbra is ideológiailag túlterhelt és gyanús fogalomként jelenik meg, a 'réteg' kifejezéssel viszont sok, egészen különböző dolgot el lehet adni. Az angol-szász világban más a helyzet, ott éppenséggel a 'class' terminusa tölti be ezt az esernyőfogalom szerepet.

Ezzel a helyzettel kénytelenek vagyunk együtt élni, segítséget az jelenthet, ha folyamatosan visszautalunk azokra a hagyományokra, amelyekben e fogalmakhoz határozott jelentések társulnak. Ezzel kapcsolatban azt jegyezni meg, hogy a normatív-funkcionalista modell nem egy rétegződésvizsgálat – mint például a Kolosi-féle rétegződés-modell, vizsgálat – eredményeként jött létre, ezért a benne megjelenő csoportokat nem is jogosult rétegeknek hívni – a réteg kifejezés bármilyen jelentésteli értelmében. Nem is olyan igényeket támaszt magával szemben, mint a hagyományos rétegződésvizsgálatok: nem kívánja leírni a társadalom szerveződését, valós csoportviszonyait (vö. Hradil 1987: 72–96). Ez egy tiszteletre méltó hagyomány, amelynek az eredményeit fontos nyomon követni, de a séma megalkotásánál számomra nem ez volt az irányadó. A normatív-funkcionalista modell más kérdésfeltevést követ, ami az osztályelemzés hagyományos áramlataihoz köti. A fő vonatkozási pontot ennek megfelelően többek között Erik Olin Wright neomarxista, John Goldthorpe neoweberianus, Gosta Esping-Andersen posztindusztriális osztálymodellje (vö. Wright 2005a), vagy éppenséggel Ferge Zsuzsa újabb munkái jelentették számomra (Ferge 2010). Nem gondolom, hogy ezeknek a tipológiaiaknak az elemeit rétegeknek kellene hívni, akkor sem, ha ezek mindegyike felhasználható a rétegződésvizsgálatokban. Ha nagyvonalúan mégis ezt tesszük, akkor többek között olyan kérdésfeltevésektől zárjuk el magunkat fogalmilag, hogy vajon az osztályhelyzettel, a rendi helyzettel vagy éppenséggel a foglalkozásimilió-hovatartozással magyarázhatók-e inkább a különböző jelenségek.¹⁰

Fontos tisztázni ennek kapcsán, hogy a normatív-funkcionalista modell a hivatkozott munkákhoz hasonlóan nem társadalmi osztályokat különít el, hanem osztálypozíciókat. Ha ebben a tekintetben a korábbi munkák nem voltak kellően világosak, az az én hibám. A séma a társadalom fő strukturális viszonyit jellemzi, ettől elválasztandó kérdés, hogy a különböző osztályhelyzetben lévők mennyiben rendelkeznek osztályvonásokkal, mennyiben tekinthetők valódi, illetve für sich osztályoknak (vö. Huszár 2011a). Empirikus vizsgálatok alapján derülhet fény arra, hogy az osztályformálódás különböző indikátorai alapján egyrészt az egyes pozíciókhoz tartozók csoportja mennyire bizonyul homogénnek, illetve, másrészt, hogy milyen osztályszövetségek alakulhatnak ki a különböző osztályhelyzetben lévők között. A sémában megkülönböztetett pozíciók ennyiben nominális kategóriák, amelyek csak papíron léteznek, történetileg nyitott, hogy ezek talaján létrejönnek-e valódi társadalmi osztályok.

¹⁰ Világrendszer-perspektívából ez lehet, hogy csupán pozitívista szórszálhasogatásnak tűnik, de azért az újabb eredmények közül vö. ezzel kapcsolatban pl. Tak Wing Chan és John H. Goldthorpe törekvését az osztály és rend fogalmának elkülönítésére és ezzel összefüggésben az EGP mellett egy új, a rendi tagolódás vizsgálatát lehetővé tévő mérőeszköz kialakítására (Chan és Goldthorpe 2004, 2007; Chan 2010), vagy Tardos Róbert (2008) miliótipológiáját.

Az osztály, illetve osztálypozíció megkülönböztetést annál is inkább érdemes szem előtt tartani, mert általa érthetővé válik a neoweberiánus osztálymodellek egyik furcsasága. Ezek általában különös gondot fordítanak a séma felépítésének bemutatására, indoklására. Többek között Goldthorpe és kollégái, illetve Bukodi Erzsébeték is fadiagram segítségével érzékeltetik, mi az, amit elkülönítenek, hogy juthatunk el a kiindulóponttól a séma legrészletesebb verziójáig (lásd pl. Erikson és Goldthorpe 1996: 1. ábra; Bukodi et al. 2005: 3. ábra). Miközben a szétválasztáskor alaposak, az összevonás során már kevésbé. Azt már nem tartják fontosnak, hogy részletesen elmagyarázzák, miként járnak el a séma aggregáltabb verzióinak kialakításakor. Erre talán nem is volna szükség, ha egyszerűen a vékonyabb ágaktól haladnának a vastagabbak felé. Ha tehát az összevonáskor is ugyanazokra az ismérvekre támaszkodnának, amiket a szétválasztáskor bevezettek. Nem így járnak el azonban, az EGP legösszevontabb, hármas csoportosítása például a nem fizikai munkások, a parasztok, illetve a fizikai munkások csoportjait emeli ki (lásd Erikson és Goldthorpe 1996: 1. tábla), holott ha az EGP logikai vázán indulnánk el visszafelé, akkor a munkaadók, önfoglalkoztatók, illetve az alkalmazottak csoportjához jutnánk el. Ez az eljárás nem csupán amiatt visszás, mert láthatóan szakadék tátong a kiinduló elmélet, illetve az ennek operacionalizálása nyomán előállt mérőeszköz között, de amiatt is, hogy a séma különböző aggregáltsági szintű változatai az elméleti építkezés során elmosóak az osztály, illetve osztálypozíció közötti különbséget. Míg a részletesebb variánsok egyértelműen osztálypozíciókat tartalmaznak, addig az összevontabbak, úgy tűnik, már inkább osztályokat, amelyek részletesen ki nem fejtett szempontok alapján állnak elő.

Az osztály, illetve osztályhelyzet megkülönböztetését nem szabad elfelejteni akkor sem, ha nem a különféle osztálypozíciók részletesebb számbavételére, illetve statisztikai operacionalizálására törekszünk, hanem a társadalmi struktúra változását előidéző cselekvőket kívánjuk azonosítani. Az utóbbi időben a Helyzet Műhely tagjai erre vállalkoztak, amikor azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a világrenszer-elemzés perspektívájából, az osztályelemzés hagyományához csatlakozva adjanak számot a magyar társadalom struktúrájának az utóbbi időszakban végbement változásait meghatározó cselekvőkről (lásd Gagyi 2011; Éber 2012; Éber et al. 2014; Éber és Gagyi 2014; Éber 2015).

Magyarországon a rendszerváltás után ezt a történetet elsősorban az elit fogalmára támaszkodva mesélték el, amelyben egy atomizált társadalom áll szemben különböző aktív és szervezett elitcsoportokkal (lásd pl. Hankiss 1989; Szalai 1990, 2000a, 2000b, 2001, 2006; Eyal et al. 1998; King és Szelényi 2004; Kolosi 1991, 2000: 61–74). Nem is lehetne másképp a normatív-funkcionalista megközelítés alapján sem. A magyar társadalom egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyait kijelölő normatív szabályok mindenekelőtt a különböző elitfrakciók küzdelmei, illetve döntései nyomán léptek életbe. A társadalom passzívan vette tudomásul az 1989-es nagyszabású alkotmánymódosítást, amelynek nyomán a nyugati társa-

dalomszervezési elvek megjelentek a magyar alkotmányban is, ahogy a 2012-es új alaptörvény is felülről vezérelve lépett életbe, anélkül, hogy a társadalom különböző csoportjai szót kértek, illetve kaptak volna. A normatív szabályozás e legfelsőbb szintjén is történtek nagy jelentőségű változások – elég talán csak a magántulajdon intézményesítésére, a szociális jogok megfogalmazásának a változására vagy a teljesítményelv elhagyására utalni –, a társadalom tagjainak az egyenlőségi, egyenlőtlenégi viszonyait közvetlenebbül érintő, alsóbbrendű jogszabályi változások sem keltettek azonban nagyobb társadalmi hullámokat. Az elmúlt 25 évben (többször) alapvetően változott meg az adórendszer, átalakultak a nyugdíjellátás szabályai, változott a szociális ellátás rendszere, a munka törvénykönyve, az érdekegyeztetés stb., ezeknek a változásoknak a hatása sokszor osztályspecifikusan jelentkezett, nem jártak azonban a társadalom különböző csoportjainak az aktivizálódásával, illetve a fogalom jelentésteli értelmében (Éber 2015: 120–125) osztállyá szerveződésükkel.

Éber Márk, illetve a Helyzet Műhely munkái is ehhez a gondolati áramlathoz csatlakoznak, amikor két olyan elitcsoportosulást azonosítanak, amelyek a magyar társadalom szerkezetének rendszerváltás utáni változásait alapvetően meghatározták. Egyrészt a „nemzeti oldalt”, amely a hazai nagytőke, illetve az ezt képviselő politikai pártok érdekköalicíóját testesíti meg, másrészt pedig egy bomlásban lévő „baloldali” és/vagy „liberális” oldalt, ami a nemzetközi tőkével ápol érdekszövetséget. Ezek a csoportosulások alkotják a posztkommunista időszak – belülről is megosztott – burzsoáziáját, amellyel szemben nem szerveződtek meg további osztályok (Éber 2015).

A Helyzet Műhely megközelítéséhez hasonlóan az elitvitáknak fontos részét képezte a kérdésfeltevés, hogy az elit, illetve az elit egyes frakciói mennyiben rendelkeznek osztályvonásokkal, illetve hogy ezek miként strukturálják a társadalmat. A rendszerváltás utáni időszakra vonatkozóan Szelényi Iván és kollégái, illetve Szalai Erzsébet adták a legkidolgozottabb, legelmélyültebb választ erre a kérdésre. Szelényiék a bourdieu-i tőkeelméletre támaszkodva alakították ki elméletüket a posztkommunista társadalmak szerkezetéről (Eyal, Szelényi és Townsley 1998: 32–37), Szalai Erzsébet (2001: 227–233) pedig a kettősstruktúra-elméletek hagyományát vitte tovább. Mindegyik munkára jellemző tehát, hogy az utóbbi időszak elitküzdelmeit egy olyan struktúramodell háttere előtt vizsgálta, amely részletesen számba vette a posztkommunista társadalmak által létrehozott különféle osztálypozíciókat. Ettől lesz az állításainak súlya, s ez teszi lehetővé, hogy szabatos választ tudjanak adni az elitek társadalomszerkezeti jelentőségére vonatkozó központi kérdésre.

E munkákból is megtanulhatjuk, s ez a Helyzet Műhely jövőbeli orientációja szempontjából is megfontolandó lehet, hogy minél differenciáltabb képet alakítunk ki a fellelhető osztálypozíciókról, annál többet tudunk meg a társadalom valós osztályviszonyairól is. Többet tudhatunk meg magának az elitnek, illetve az elit különböző frakcióinak a természetéről, de többet tudhatunk meg ezeken túl a társadalom egyéb csoportjairól is. A különböző osztálypozíciók számbavétele megnyitja ugyanis

az utat az előtt, hogy vizsgálat tárgyává tegyük azokat is, akik nem vesznek részt a társadalmi küzdelmekben, akik nem adnak hírt magukról a nyilvánosságban, akik nevében mások beszélnek. Akiknek tehát osztályhelyzetük van, de passzívak maradnak, és nem alkotnak valódi társadalmi osztályokat. E csoportok esetében a releváns kérdés másként hangzik, arra kell inkább választ találnunk, hogy vajon miért maradnak passzívak, miért nem szerveződtek osztállyá, illetve milyen feltételek között szerveződhettek azzá. A normatív-funkcionalista megközelítés nézőpontjából továbbá specifikusan az a kérdés adódik, hogy az osztályküzdelmek hiánya vajon arra utal, hogy a társadalom egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyait szabályozó normatív elveket a társadalom tagjai alapvetően osztják, és ezek érvényesülése kapcsán nem látnak súlyos problémákat, vagy ez inkább a társadalmi kezdeményezések elfojtásának, illetve az elnyomás különböző formáinak köszönhető?

Az *Osztály és elismerés* című munkám e kérdéskörnek a vizsgálata fele indult el (Huszár 2014), amikor Nancy Fraser és Axel Honneth (2003) vitája nyomán azt a kérdést állította a középpontba, hogy az elosztási egyenlőtlenségek mennyire veszélyeztetik, veszélyeztethetik a társadalom normatív integrációját. Az elosztási egyenlőtlenségeket az osztály, a társadalmi integrációt pedig az elismerés honnethi fogalmára támaszkodva értelmeztem.¹¹ A honnethi koncepció középpontjában a harc áll: az erőszak, a lealacsonyítás, a jogtiprás, illetve általánosan az elismerés megvonásának különböző formáit megtapasztaló csoportok harca az elismerésért (Honneth 1994, 2003; Huszár 82–86). E társadalmi küzdelmekben – amennyiben kibontakoznak – természetesen nem egyenlő feltételekkel, illetve eszközökkel vesznek részt a felek. Éber joggal utal az elitek hatalomtechnikai alapokon nyugvó identitáspolitikai törekvéseire, s jól összefoglalja ennek az utóbbi időszakban Magyarországon megfigyelhető gyakorlatát (Éber 2015: 136–137). Éppen ennek fényében különösen fontos megszólaltatni azokat is, akik kimaradnak e küzdelmekből, nem jelennek meg a nyilvánosságban, akik nevében mások beszélnek. Vajon a különböző osztályhelyzetben lévők mekkora önbecsüléssel, illetve társadalmi megbecsüléssel rendelkeznek, és milyen elismerést juttatnak más csoportok részére? Vajon az osztályszerkezetben megállapított horizontális, illetve vertikális viszonyok tükröződnek-e a társadalom elismerési viszonyaiban?

11 Megjegyzem, hogy e dolgozatban alkalmaztam a korábban bemutatott modellt. Éber (2015: 119) értelmezésével szemben szó sincs róla, hogy az elosztási egyenlőtlenségekre szűkíteném az osztály fogalmának a jelentését, ahogy egyébként a társadalmi integrációt sem azonosítom a társadalom elismerési viszonyaival. Az állítás egyszerűen az, hogy az elosztási egyenlőtlenségek releváns módon vizsgálhatók az osztályelemzés hagyományára támaszkodva (és ennek segítségével messzebbre juthatunk, mintha például jövedelmi deciliseket alkalmaznánk). Ez az értelmezés – ami aztán a Corvínuson 2016 áprilisában Éber Márk Áron, illetve Gagyi Ágnes munkáihoz kapcsolódóan tartott pódiumvitan Wessely Anna hozzászólásában is visszaköszönt – annál is érthetőbb, mert a korábbi munkák épp a gazdaság társadalmi beágyazottságát hangsúlyozták, illetve azt, hogy ezt vegyük figyelembe az osztályszerkezet ábrázolásakor (vö. Huszár 2013c, 2013d). A Honneth–Fraser-vitában éppenséggel Fraser kapcsolta össze az elosztás problémáját a társadalom osztály jellegű szerveződésével, miközben az elismerés és az elosztás fogalmának éles szétválasztása mellett érvelt. Az általam is követett Honneth ezzel szemben az elismerés egy átfogó koncepcióját mutatta be, többek között arra utalva, hogy az osztályharc sem érthető meg, ha pusztán elosztási küzdelemként, érdekkonfliktusként tekintünk rá. A különböző osztálypozíciókat betöltők eszerint az elismerés megvonásának különböző formáival találkozhatnak a testi épség veszélyeztetésétől a jogtipráson át a megaláztatás, illetve a lealacsonyítás különféle módzataiig. Ezek, ahogy persze a közvetlen érdeksérelmek is, a harc, illetve tiltakozás fontos motivációs bázisát képezhetik (vö. Fraser és Honneth 2003, illetve Huszár 2010). Honneth munkái többek között ezért lehetnek tanulságosak az osztályelemzés neomarxista, illetve neoweberiánus irányzatai számára is.

Az eredmények alapján egyrészt azt láthatjuk, hogy az osztályszerkezet vertikális különbségei egyértelműen hatással vannak a különböző osztályok jövedelmi viszonyaira, és megmutatkoznak az önbecsülésükön is. Másrészt az is egyértelműen kiderül, hogy az egyes csoportok társadalmi megbecsültsége nincs összhangban ezekkel (Huszár 2014: 89–100). E csoportok közül a munkanélküliek helyzete kifejezetten drámai: messze a munkanélküliek társadalmi fontosságát, hasznosságát kérdőjelezi meg a leginkább, miközben a csoport tagjai magukat is masszívan leértékelik. A foglalkoztatott pozíciókat betöltők helyzete ezzel szemben valamiképpen inkonzisztensnek tekinthető. A fizikai foglalkozásúakra magas társadalmi megbecsülés jellemző, miközben a jövedelmi helyzetük kedvezőtlenebb, s a csoport tagjainak az önbecsülése is alacsonyabb. A vezetői, illetve értelmiségi pozíciót betöltők jövedelmi helyzete ezzel szemben a legkedvezőbbek közé tartozik, saját társadalmi fontosságukat, hasznosságukat magasra értékelik, a társadalmi megbecsültségük azonban a legalacsonyabbak közé tartozik. E két nagyobb tömb vonatkozásában ezen túl megfigyelhetők az elismerés megvonásának kölcsönös mintázatai is, ami leginkább a munkás pozíciót betöltők elitellenességében érhető tetten. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy Magyarországon – ha ez a nyilvános vitákban nem is érhető tetten, de legalábbis az attitűdök szintjén – az elismerésért folytatott (osztály) harc nyomaira bukkanhatunk.

A normatív-funkcionalista megközelítésben is megvan tehát a helye a konfliktusnak, illetve a harcnak (vö. Parsons 1949). Ezzel együtt nem alaptalan az irányzattal szemben megfogalmazott kritika – amit a vitában Ferge Zsuzsa (2013: 54, 62) is felvetett –, mely szerint ez inkább a konszenzusra, illetve a harmóniára helyezi a hangsúlyt, miközben háttérbe szorul a konfliktusok szerepe (vö. Dahrendorf 2000). Axel Honneth munkái azonban jól demonstrálják azt is, hogy miként lehet a normatív-funkcionalista hagyományhoz csatlakozva kidolgozni egy olyan kritikai orientációjú társadalomelméletet, amelynek a harc fogalma áll a középpontjában (lásd mindenekelőtt Honneth 1994), s amely az osztályelemzés számára is előremutató lehet.

V.

A normatív-funkcionalista modellel mindenekelőtt a foglalkozási osztályszerkezet különböző megközelítései közötti vitákhoz kívántam hozzászólni. Ennek során kevéssé érintettem azokat az egész irányzatot érintő kihívásokat, amelyek a társadalmi nagycsoportok felbomlására, az élethelyzetek individualizálódására vonatkozó tézisek, illetve az egyenlőtlenségkutatás új megközelítései felől érték.

A „régí” és „új” megközelítések, illetve e megközelítések képviselőinek a kapcsolatát gyakran rivalizálás, harciasság, illetve kölcsönös meg nem értés jellemzi. Kérdésfeltevéseik, illetve problémáik csak részben fedik át egymáséit, s ezekre más, illetve más típusú válaszokat adnak. A viták a legtöbb esetben – különösen Magyarországon – általánosságban zajlanak, anélkül, hogy azt valamilyen konkrét prob-

lémakörre vonatkoztatnánk, s megvizsgálánk, hogy a különböző megközelítések ennek kapcsán milyen teljesítményekre képesek. Anélkül továbbá, hogy konkrét munkák esetében felmérnénk, mennyiben teljesítették a kitűzött célokat, miként teljesíthették volna jobban, vagy egyáltalán hogyan kellett volna megfogalmazni a kérdéseket. E vitákban pont az sikkad el, hogy a dologról magáról többet tudjunk meg, akármilyen megközelítést is alkalmazunk.

Az osztálymodellek kétségtelenül nem képesek a maguk összetettségében megragadni a mai társadalmakat. Marx sem gondolta úgy, hogy a tőke-munka viszony nyomán választ kapunk minden kérdésre, a mai statisztikai osztályvizsgálatok megpláne nem ilyen ambíciókkal lépnek fel. Ezek akkor látják el jól az alapvető feladatukat, ha képesek rendszeres és megbízható információkat szolgáltatni a tárgyról térben és időben összehasonlítható módon. A minimális elvárás, amit ennek kapcsán a foglalkozási osztályszerkezet különböző megközelítéseivel szemben támaszthatunk, hogy egy világos elmélet keretében adjanak választ arra a kérdésre, milyen osztálypozíciók különíthetők el a társadalomban, illetve hogy a lehető legprecízebb módon tegyék ezt mérhetővé. Ha egy ilyen mérőeszköz rendelkezésre áll, akkor egyrészt nyomon tudjuk követni az osztályszerkezet változásait, másrészt pedig azt, hogy az osztályhelyzet miként függ össze különböző jelenségekkel. E feladatok elvégzése révén az osztályelemzés alapul szolgálhat a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás egyéb megközelítései számára is. Nem csupán azzal, hogy különböző jelenségek – például a jövedelmi egyenlőtlenségek – értelmezéséhez jó magyarázatokat kínál. Azzal is, ha éppenséggel az osztályhelyzet magyarázóerejének csökkenésére mutat rá bizonyos problémakörök kapcsán, és ezzel jelzi, hogy ennek magyarázatához egyéb tényezőket szükséges bevonni. A statisztikai osztályelemzés talán legnagyobb erénye, hogy elvileg képes arra, hogy elvileg képes kimutatni ön-maga irrelevanciáját.

Ezen túl azonban az osztályelemzés jövőjét az fogja eldönteni, hogy az újabb kutatások eredményeire támaszkodva képes lesz-e újrafogalmazni a régi kérdéseit és képes lesz-e újakat feltenni, amik olyan vizsgálatokat ösztökélnek, amelyek érdemi módon hozzájárulnak a mostani világ megértéséhez.

Irodalom

- Andorka R. (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai II. Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. (1996): A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*, 6(1).
- Bánóczy E. – Kabai I. – Kovássy K. (2015): A „körte”. *Jelkép*, (3): 121–144.
- Bartha, E. (2013): From State Socialism to Postsocialist Communism. Comments on

- „Class and the Social Embeddedness of the Economy: Outline of a Normative-functional Model of Social Class” by Ákos Huszár. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 23(4): 72–91.
- Beck, U. (1997): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–458.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Bourdieu, P. (1985): The social space and the genesis of groups. *Theory and Society* 14(6): 723–744.
- Bourdieu, P. (2002): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, P.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág, 11–29.
- Breen, R. (2005): Foundations of a neo-Weberian class analysis. In Erik Olin Wright (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–50.
- Bukodi E. (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 9(2): 28–57.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 109–159.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH–NKI.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája*. Budapest: Kávé.
- Chan, T. W. (ed.) (2010): *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. H. (2004): Is there a status order in contemporary British society? Evidence from the occupational structure of friendship. *European Sociological Review*, 20(5): 383–401.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. H. (2007): Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance. *American Sociological Review*, 72(4): 512–532.
- Csité A. – Kovách I. (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. *Társadalmi Szemle*, 53 (4): 16–33.
- Csizmadia Z. (2015): A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai Győrben. Századvég. (Új folyam 78. szám: 49–75.)
- Csizmadia Z. – Tóth P. (2014): Egy magyar nagyváros társadalmának szerkezete a XXI. század első felében. Bevezető tanulmány társadalomszerkezeti kitekintéssel. In Csizmadia Z. – Tóth P. (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft., 7–27.

- Csizmadia Z. – Páthy Á. – Tóth P. (2015): A társadalmi rétegződés és komponensei egy magyar nagyvárosi régióban. *Replika*, 92–93: 95–118.
- Dahrendorf, R. (2000): Az utópiából kivezető ösvények. A szociológiai elemzés új irányához. In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum, 117–133.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Éber M. Á. (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A 'magyar társadalom' tagolódásának és tagolásának vizsgálatához*. Doktori értekezés. Elérhető: http://tatk.elte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf (Megtekintve: 2015. 11. 29.)
- Éber M. Á. (2015): Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93: 119–140.
- Éber M. Á. – Gagy Á. (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*, 21: 170–191.
- Éber M. Á. – Gagy Á. – Gerőcs T. – Jelinek C. – Pinkasz A. (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21: 10–63.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1996): A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In: Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. S. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 11–25.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1993): Post-industrial class structures: An analytical framework. In Esping-Andersen, G. (ed.): *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society*. London: SAGE, 7–31.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998): *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: KJK.
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12(4): 9–33.
- Ferge Zs. (2006): Struktúra és szegénység. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Fraser, N. – Honneth, A. (2003): *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gagy Á. (2011): Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. *Fordulat*, 14: 104–118.
- Gerő M. – Kovách I. (2015): Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *socio.hu*, (3): 17–43.
- Goldthorpe, J. H. (2007): Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In Goldthorpe, J. H.: *On Sociology. Illustration and Retrospect. Vol. 2*. Stanford: Stanford University Press, 101–124.

- Goldthorpe, J. H. – Marshall, G. (1992): The promising future of class analysis: A response to recent critiques. *Sociology*, 26(3): 381–400.
- Grusky, D. – Galescu, G. (2005): Foundations of a neo-Durkheimian class analysis. In Wright, E. O. (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–81.
- Grusky, D. B. – Sorensen, J. B. (2005): Can class analysis be salvaged? *The American Journal of Sociology*, 103(5): 1187–1234.
- Hadas M. (1990): Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika*, 1: 3–15.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Honneth, A. (1994): *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, A. (2003): Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In Fraser, N. – Honneth, A.: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politische philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 129–224.
- Honneth, A. (2010): Rekonstruktív társadalomkritika geneológiai fenntartásokkal. A kritika eszméje a frankfurti iskolában. *Fordulat*, 10: 35–45.
- Honneth, A. (2011): *Das Recht der Freiheit. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Sichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske + Budrich.
- Huszár Á. (2010): Elosztás és elismerés: Nancy Fraser és Axel Honneth a kritikai társadalomelmélet újrafogalmazásáról. *Fordulat*, 10: 10–35.
- Huszár Á. (2011a): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályemától? *Társadalomkutatás*, 29(4): 405–421.
- Huszár Á. (2011b): Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása. Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 107–124.
- Huszár Á. (2012a): Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(2): 4–26.
- Huszár Á. (2012b): Társadalmi rétegződés és politikai viselkedés. A státuszinkonzisztencia problémája. *Társadalomkutatás*, 30(4): 309–323.
- Huszár Á. (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91(1): 31–56.
- Huszár Á. (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91(2): 117–131.
- Huszár Á. (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7): 117–131.
- Huszár, Á. (2013d): Class and the social embeddedness of the economy: Outline of a normative-functionalist model of social class. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 23(4): 29–49.

- Huszár Á. (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika*, (88)4: 81–109.
- Huszár Á. (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- King, L. P. – Szelényi, I. (2004): *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kis J. (1993): Egyenlőtlenség és kizsákmányolás. Karl Marx – Rawls után olvasva. In Háy J. (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest: Atlantisz, 261–341.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (1991): „A reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 9: 11–16.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Dencső B. (2006): Osztálytársadalom? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: Társki, 19–41.
- Kolosi T. – Keller T. (2010): Kikristályosodó társadalmi szerkezet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: Társki, 105–138.
- Kolosi T. – Pósch K. (2014): Osztály és társadalomkép. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: Társki, 139–156.
- Kolosi T. – Szelényi I. (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? Budapest: Corvina*.
- Kovács I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Kovács I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *socio.hu* (3): 63–83.
- Marshall, T. H. (1992): *Citizenship and Social Class*. In Marshall, T. H. – Bottomore, T.: *Citizenship and Social Class*. London: Pluto, 1–51.
- Marx, K. (1957): A zsidókérdéshez. In *MEM*. 1. köt., Budapest: Kossuth, 378–391.
- Marx, K. (1975): A hegeli jogfilozófia kritikájához. In *MEVM*. 1. köt., Budapest: Kossuth, 7–18.
- Mills, C. (2014): The great British class fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology*, 48(3): 437–444.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996): The Reshaping and dissolution of social class in advanced society. *Theory and Society*, 25(5): 667–691.
- Parsons, T. (1940): An analytical approach to the theory of social stratification. *The American Journal of Sociology*, 45(6): 841–862.
- Parsons, T. (1949): Social classes and class conflict in the light of recent sociological theory. *The American Economic Review*, 39(3): 16–26.
- Parsons, T. (1970): Equality and inequality in modern society, or social stratification revisited. *Sociological Inquiry*, 40(1): 13–72.
- Parsons, T. (1997): A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus meg-

- közelítése. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 80–135.
- Róbert P. (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 7(2): 5–48.
- Róbert P. (1999): Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (1): 67–96.
- Róbert P. (2002): Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, 23.
- Robert P. (2009): Stratification and Social Mobility. In Immerfall, S. – Therborn, G.: *Handbook of European Societies*. New York: Springer, 499–536.
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93: 77–94.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013): A new model of social class: Findings from the BBC's great British survey experiment. *Sociology*, 47(2): 219–250.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Friedman, S. – Laurison, D. – Miles, A. – Snee, H. – Taylor, M. (2014): On social class, anno 2014. *Sociology*, doi: 10.1177/0038038514536635
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 135–157.
- Spéder Zs. (2000a): A foglalkozási rétegek átértékelődése? In Spéder Zs. – Tóth P. P. (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 197–222.
- Spéder Z. (2000b): Az inaktívak tagolódása az 1990-es évek Magyarországon. In Elek Zs. – Spéder Zs. (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 69–96.
- Szalai E. (1990): Az új elit. In Szalai E.: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Aula, 169–176.
- Szalai E. (2000a): A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. In Szalai E.: *Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég, 233–251.
- Szalai E. (2000b): Technokraták, kliensek, yuppie-k. A gazdasági elit szerkezete és viselkedése. In Szalai E.: *Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég, 252–256.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai E. (2006): Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 349–373.
- Szelényi I. – Eyal, G. – Townsley, E. (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a

- gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2: 7–29.
- Szelényi I. – Eyal, G. – Townsley, E. (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 3: 7–32.
- Tardos R. (2008): Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 50(4): 5–50.
- Tardos, R. (2013): New lines of a functional analysis of structure!? *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 23(4): 92–96.
- Tardos R. (2015): Elismerés, presztízis, kizárás, társadalmi tőke. *Replika*, 92–93: 59–76.
- Weeden, K. A. – Grusky, D. (2005): The case for a new class map. *The American Journal of Sociology*, 111(1): 141–212.
- Wright, E. O. (1980): Class and occupation. *Theory and Society*, 9(1): 177–214.
- Wright, E. O. (1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéshez. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 178–221.
- Wright, E. O. (szerk.) (2005a): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (2005b): *Foundations of a neo-Marxist class analysis*. In Wright, E. O. (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 4–30.
- Záhonyi M. – Bukodi E. (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.